

**KIYAMET SURESİ'NİN 16-19'UNCU AYETLERİNE YÜKLENEN
GELENEKSEL YORUMLAR ÜZERİNE ADLI ÇALIŞMANIN
DEĞERLENDİRİLMESİ**

Mustafa HOCAOĞLU*

ÖZET

Bu çalışmada Ali Rıza Gül'ün Kıyamet Suresinin 16-19. âyetleriyle ilgili “geleneksel yorumun” eleştirisini değerlendirmeye çalıştık. Makalemizde önce, geleneğin ve yazarın kabul ettiği ayetlerin meallerini ayrı ayrı verdik. Bundan sonra bölüm bölüm yazarın eleştirisinin değerlendirmesini yaptık. Yazarın delil olarak kullandığı rivayetleri ve rivayetleri verme şeklini tahlil ettik. Sonuçta da yazarın kabul ettiği mealin tenkidi yaptık.

Anahtar Kavramlar: Kıyamet Süresi, Kur'an'ın Geleneksel Yorumları, İbn Abbâs Kaffâl.

**AN ASSESSMENT ON “TRADITIONAL COMMENTS ABOUT 16-19 OF
SURAH AL-QIYAMAHA”**

ABSTRACT

In this article we try to make an assessment on Ali Rıza Gül's critics about traditional comment of 16-19 of Surah al-Qiyamah. Firstly we give the traditional comment and writer's view separately. Then we make our assessments on writer's critics step by step. Also we treat the traditions which writer uses and his mode of using them. Finally we make a critic on the comment which writer makes

Key Words: The Sura al-Qiyamah, the traditional commentaries of the Koran, context of verses, Ibn Abbas, al-Qaphal,

Giriş

Son zamanlarda hazırlanan bazı meallerde, Kıyamet Suresi 75/16-19. ayetlere farklı anlamlar verildiğini gördük. Meal sahipleriyle birebir görüşmelerimizde, 2003 yılında, Dr. Ali Rıza Gül tarafından kaleme alınan

* İzmir Foça Vaizi

“Kıyamet Suresi’nin 16-19’uncu Ayetlerine Yüklenen Geleneksel Yorumlar Üzerine”¹ adlı makaleye atıflarda bulunuldu. Biz de bu makale üzerinde bir inceleme yapmayı uygun gördük. Çalışmamızda, A. Rıza Gül’ün makalesinde uyguladığı, konuyu soru sorarak açıklama/eleştirme metodunu kullandık. Yani yazarın “geleneksel yorum”u soru sorarak eleştirdiği yerlerde aynı soruları yazarın görüşlerine de yönelttik ve tespit ettiğimiz çelişkileri gözler önüne sermeye çalıştık. Ayrıca Kur’an’dan konuyla irtibatlı diğer ayetlerle eleştirimizi açmaya gayret ettik. Yazarın makalesinde kullandığı rivayetleri cerh etme yöntemini tenkide tâbi tuttuk. Makale sahibinin yaptığı alıntılardaki tespit ettiğimiz eksiklikleri ifade ettik. Çalışmamızın sonunda, yazarın yaptığı söz konusu ayetlerin çevirisini değerlendirdik. Yazardan yaptığımız alıntıları genelde italik veya bold olarak verdik. Yazardan yaptığımız alıntılarının sonuna parantez içerisinde ve bold olarak sayfa numaralarını belirttik.

Kıyamet Suresi 16-19. ayetlere genelde şu şekilde mana verilmektedir.

16- (Ey Muhammed) Onu (vahyi) çarçabuk almak için dilini kımıldatma. 17-Şüphesiz onu toplamak ve okumak bize aittir. 18-O halde biz onu okuduğumuz zaman onun okunuşuna uy. 19-Sonra onu açıklamak bize aittir.

Ali Rıza Gül ise Kıyamet suresi 14-19. ayetleri şu şekilde meallendirmiştir.

14-(O gün) o insan kendi (durumunu) bilmektedir.15- Mazeretlerini ortaya koysa bile. 16- (Öyleyse) acelecilik yaparak o (amel defterine) karşı dilini hareket ettirme/depretime. 17- Onu derlemek de okumak da bize aittir.18- Onu sana okuduğumuz zaman sen (sadece) onun okunuşunu izle/okunanı kabul et. 19- (Varsa bir itirazın) onu açıklamak da bize aittir. (s. 107).

Yazarın “geleneksel yorum” diye ifade ettiği anlayışa göre, 16. ayette dilini kımıldatan peygamberdir (a.s.). Toplanacak ve okunacak olan da Kur’an’dır. Bunun karşısında yazara göre, dilini acele olarak depreten kimse, Muhammed (a.s.) değil mazeret sunmaya çalışan insandır. Toplanacak ve okunacak olan da Kur’an değil amel defteridir.

Şimdi yazarın “geleneksel yorum”a yönelttiği eleştirileri incelemeye başlayalım.

Yazar, çalışmasının başlangıcında genel bir saptamada bulunur:

“Bazen açıklamanın etkileyiciliği, bazen sababilere duyulan derin saygı, bazen de daba başka bir faktör, bu yorumların sorgulanmasını ve ilgili ayetin yeniden yorumlanmasını

¹ Ali Rıza Gül’ün söz konusu makalesi, *AÜİFD*, 44 (2), 2003, ss. 69-108’de yayınlanmıştır.

engelledebilmektedir. Öte yandan bu yorumlar, neredeyse her müfessir tarafından kabul edilerek geleneksel ve itiraz edilmez yorumlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Oysa bir kısım sure ve ayet hakkında nakledilen bu türden öyle yorumlar vardır ki bunlar, hem ayetin bağlamına hem de surenin metinsel bütünlüğüne uygun düşmemektedir. Kıyamet Suresi 16-19. ayetlerinin İbn Abbas'a isnat edilen yorumları ile ilgili olarak işte böyle bir durumla karşı karşıyayız.” (s. 70).

Makale sahibinin bu ifadeleriyle, Kıyamet Suresi 16-19. ayetlerle ilgili “geleneksel yorum”un yanlışını kesin delillerle tespit ettiği, doğru sonucu apaçık bir şekilde ortaya koyduğu ve kabul ettiği mealin, *hem ayetin bağlamına hem de surenin metinsel bütünlüğüne* uyduğu izlenimini oluşturmaya çalışmaktadır. Burada “geleneksel yorum” ifadesi de dikkatimizi çekmektedir. O, sanki “geleneksel” ifadesine, “itiraz edilemez yorumlar” anlamı yükleyerek “tabulaşan fikirler” manasını hamletmektedir. Yazarın yukarıdaki açıklamaları bize göre çok iddialı bir cümle olarak görünmektedir. Yani hem ayetin bağlamına hem de metinsel bütünlüğe uygun düşmediği belli olan bir tefsiri, neredeyse bütün müfessirlerin göremediği ve yazarın da bunu tespit ettiği sonucu çıkmaktadır. Bu iddialı cümlenin içerisinde doldurulup doldurulmadığı aşağıda değerlendirilecektir. Şunu da belirtelim ki, yazarın benimsediği görüşe sadece iki kişi kaynaklık etmektedir. (s. 71) Biri Mutezilenin Ka'biyye kolunun başı Belhî'dir. Diğeri de mutezili geçmişe sahip Kaffâl'dır. Kaffâl'ın görüşü Razi'den; Belhî'nin düşüncesi de Tabresî'den alınmaktadır.²

A-Kur'an'ın Cem' Edilmesinin Anlamı

Makale sahibi, “geleneksel yorum”u eleştirirken Kur'an'ın cem' edilme hususunu gündeme taşıyarak şu şekilde eleştirisini yapmaktadır.

“Söz konumuz olan ayetlerdeki o(bu) zamiriyle Kur'an veya inen her bir vahy (ayet) kastedildiğine göre, 17'inci ayetteki 'inne aleyha cem'ahü' ifadesinin 'Kur'an'ı/ ayetleri bir araya toplamak kesinlikle bize aittir.' şeklinde anlaşılması gerekmektedir. Ne var ki, bu görüş, Kur'an'ın Hz. Ebu Bekir ve Osman zamanlarında toplanarak Mushaf haline getirildiğini gösteren tarihi gerçeklerle çelişmektedir. Bunun için de müfessirler, 'cem'”

² Razi, **Tefsiri Kebirinde** (trc. Kurul, Akçağ, Ankara, 1995, XXII, 297); Nisaburî, **Garâibu'l-Kur'anında** (Matbaatu Mustafa el-Babî el-Halebî,1970, XXIX, 110); Tabresî, **Mecmeu'l-Beyanında** (Kıtan Furüşîyi İslamî, Tahran, 1390, X, 397); Tabatabai de **el-Mizanında** ilk önce ayetteki hitabın Rasul'e (a.s.) yönelik olduğunu açıkladıktan sonra Kaffal/Belhî'nin bu görüşünü yorumsuz naklediler, İbn Aşur **et-Tahrir ve't-Tenvirinde** (Daru Suhnün, Tunus, trs., XIV, 350) Süleyman Ateş, **Yüce Kur'anın Çağdaş Tefsirinde** (Yeni ufuklar, İstanbul, 1991, X, 177) bu rivayeti eleştirerek yer verirler. Elmalılı ise her iki görüşün mümkün olabileceği şeklinde ayetleri tefsir eder. Bkz. Elmalılı M. Hamdi Yazır, **Hak Dini Kur'an Dili**, (sd. Kurul), Azim, İstanbul, VIII, 442.

kelimesindeki toplama anlamını göz önüne alarak ayetin bu kısmına –Hz. Peygamberi kast ederek- vahyi sana ezberletmek, senin hafızana yerleştirmek (Kur'an'a yeni ayetler eklemek vb. anlamlar vermektedirler” (s. 76)

Burada makale sahibinin “17. ayetteki ‘inne aleyha cem’ahû’ ifadesini Kur’an’ı/ayetleri bir araya toplamak kesinlikle bize aittir.” şeklinde anlamının, “Kur’an’ın Hz. Ebu Bekir ve Hz. Osman zamanlarında toplanarak Mushaf haline getirilmesi bilgisiyle çeliştiği” şeklindeki iddiasını değerlendirmek istiyoruz.

Öncelikle konumuza “Kur’an’ı, Allah mı cem’ etti yoksa Hz. Ebu Bekir mi?” veya “Hz. Ebu Bekir’in yaptığı cem’ işinin adı ve mahiyeti nedir?” sorusuyla başlamak istiyoruz. Bilindiği gibi Hz. Ebu Bekir’in indirilmiş sureleri veya yazılı olan sayfeleri bir araya getirmesinin adı Kur’an değil, Kur’an’ın iki kapak arasına gelmesi yani kitaplaşmasıdır. Hz. Peygamber zamanında indirilen vahiylerin hemen yazıldığı, kaynaklarda zikredilmektedir³. Dolayısıyla Hz. Ebu Bekir ve Hz. Osman zamanında vahyin ilk defa yazıldığını iddia etmek mümkün değildir. O zaman, “İnne aleyha cem’ahû” ayetinde garanti altına alınan cem’ işinin, peygamber zamanında tamamlanmış olması gerekmektedir. Veya garanti altına alınan, vahyin cem’ edilme işidir yoksa kitap haline getirilmesi değildir. Ayette ifade edilen cem’in, ayetleri bir araya/sure içerisindeki tertibine göre dizimi şeklinde anladığımız takdirde Kur’an’ı/ayetleri bir araya toplamanın Allah’a ait olması bilgisiyle, Kur’an’ın Hz. Ebu Bekir ve Hz. Osman zamanlarında toplanarak Mushaf haline getirilmesi bilgisi çelişmez. Çünkü Hz. Ebu Bekir’in ayetleri sureler içerisine yerleştirmedeği malumdur. Yani usul kitaplarında geçen “Kur’an’ın Hz. Ebu Bekir zamanında cem’ edildi” ifadesinden herhalde hiç kimse onun, ayetleri sure içinde tertip ettiği anlamını çıkarmamıştır. Dolayısıyla söz konusu ayetteki cem’ kelimesine “ezberleme” manası değil de “vahyin cem’i” manası da verilse bu, Hz. Ebu Bekir zamanında vahyin Mushaflaşması bilgisiyle çelişmemektedir. Çünkü vahyin cem’i ile vahyin Mushaflaşması aynı şey değildir. Hem madem yazarın da ifade ettiği gibi cem’ kelimesinin anlamları arasında toplamak, bir şeye katmak, eklemek, ilave etmek, yaklaştırmak, farklı şeyleri birleştirmek, koruyup muhafaza etmek hatta ezberlemek⁴ olduğuna göre, yazarın:

“İlk bakışta makul gibi gelen geleneksel yorum metne uymamaktadır. Bu yorumda toplama (cem’) kelimesine göğsünde toplamaktan mecaz olarak ezberletme anlamı verilmesi

³ M. Mustafa el-A’zami, *Vahyeditişinden Derlenişine Kur’an Tarihi Eski ve Yeni Abit ile Karşılaştırmalı bir Araştırma*, (trc. Ömer Türker, Fatih Serenli), İz, İstanbul, 2006, s. 107.

⁴ Konuyla ilgili daha geniş bilgi için bkz. Şen, Ziya, **Kur’an’ın Metinleşme Süreci**, Ensar, İstanbul-2007, s. 157-163.

bize göre gerçeğin bu olmasından değil sırf geleneksel yorumun doğrulanması düşüncesinden kaynaklanmaktadır.” (s.88) iddiasının anlamsızlığı ortadadır.

Müfessirlerin ayetteki cem' kelimesine, Kur'an'ın Hz. Ebu Bekir zamanında mushaflaştığı için hafızada tutmak vb. manaları verdiklerini iddia etmek niyet okuyuculuğundan başka bir şey değildir.

B- Kıyamet Suresindeki “Beyan”ın anlamı Üzerine

Makale sahibi, konumuz olan ayet grubuyla ilgili geleneksel yorumun kendisine göre en ilginç tarafının, 19'uncu ayete yüklenen anlamda olduğunu ifade etmektedir. O, ayeti “*Sonra onu açıklamak da kesinlikle bize aittir.*” şeklinde tercüme eder. İbn Kesir'in ayetlerin beyan edilmesiyle ilgili yorumunu naklettikten sonra, ayetin tefsiri olarak İbn Abbas'tan ve Katade'den; 'Kur'an'ın kurallarını, hükümlerini, emirlerini, haramlarını, helallerini, lafızlarını ve manalarını açıklamak bize aittir.' rivayetini nakleder. Müfessirlerin çoğunluğunun biraz daha ileri giderek Kur'an'ın müşkili ve mücmelini beyanın Allah'a vacip olduğunu ileri sürdüklerini ifade eder. Sonra da Allah'a beyanın vacip olmasıyla ilgili Ehli Sünnet ve Mutezile'nin görüşlerini serdeder. Bütün bunlardan sonra, yazar, şu açıklamayı yapar:

“Ancak bu ayet vahyedildiği zaman, Kur'an'ın tamamının, bütün müşkil, mücmel ve mübeyyinlerinin (müşkil ve mücmel ayetleri açıklayan ayetler) nazil olmadığı, dolayısıyla müşkil veya mücmel bir ayetin hemen açıklanamayacağı açıktır. Bunu bildiklerinden olmalı ki İslam âlimleri, beyanın hitap anından sonraya bırakılabileceğini veya Razi'nin ifadesiyle beyanın Allah'a vacip olmasının ertelenebileceğini savunmaktadırlar.”(s. 78).

Görüldüğü gibi makale sahibi, küçümseyici bir üslupla konuyu ele almaya devam etmektedir. “*Özellikle bunu bildiklerinden olmalı ki...*” şeklindeki cümlesiyle, Râzî'nin ve o fikirde olan müfessir ve muhaddislerin “Ayetin te'vilinde bile bile zorlamaya gittikleri” imasında bulunmaktadır. Yazar, eleştirisine şu ifadelerle devam eder:

“16-19. ayetlerdeki “bu” zamirinin Kur'an anlamına geldiği takdirde Kur'an'ın tamamı vasıtalı veya vasıtasız olarak Allah tarafından peygamberine açıklanmış olmalıdır. Şayet “bu” zamiri vahiy veya yeni inen ayet anlamına geliyorsa bu takdirde yeni gelen her vahiy veya yeni gelen her ayet -ki bu da neticede Kur'an'ın tamamını kapsar- peygambere açıklanmış olmalıdır. Oysa Kur'an'ın tamamının yeni inen her vahiy veya ayetin peygambere açıklandığını gösteren tarihi verilere sahip değiliz.” (s. 89) “*Eğer iddia edildiği gibi Allah, Kur'an'ı tamamen açıklamış olsaydı, bu görüş ayrılıklarına tartışmalara ve tefsir araştırmalarına gerek kalmazdı.*” (s. 90)”.
.

Herhalde makale sahibi, bu itirazlarla geleneksel yorumun zayıflığını ortaya koyduğunu, dolayısıyla da tezinin doğruluğunu bu şekilde ispatladığını düşünmektedir. Yukarıdaki ifadelerle yazar, “*Şayet ayetlerde ifade edilen Kur’an’ın zaman ‘sonra onu açıklamak bize aittir.’ ayetinin Kur’an’ın başından sonuna kadar Allah veya Resulullah tarafından açıklandığı sonucuna götürmesi gerektiğini*” iddia etmektedir.

Hâlbuki yine yazara göre, “*Kur’an’ın tamamının yeni inen her vahiy veya ayetin peygambere açıklandığını gösteren tarihi verilere sahip değiliz.*” (s. 89) “*Eğer iddia edildiği gibi Allah, Kur’an’ı tamamen açıklamış olsaydı, bu görüş ayrılıklarına tartışmalara ve tefsir araştırmalarına gerek kalmazdı.*” (s. 90)”.⁵

O zaman bu çelişkinin ortadan kalkması için yazara göre, Kıyamet Suresi 16-19. ayetlerindeki “hu” zamiri Kur’an’a gitmemelidir. Biz bir an için “hu” zamirinin Kur’an’a değil de yazarın iddia ettiği gibi “insan”a veya “amel defteri”ne gittiğini kabul ederek ileri sürülen itirazları hallettiğimizi varsayalım. Bir başka ifadeyle “*Kur’an’ın tamamının yeni inen her vahiy veya ayetin peygambere açıklandığını gösteren tarihi verilere sahip olmadığımız için*” Kıyamet Suresindeki söz konusu ayeti, amel defteri şeklinde anlayarak “*Kur’an’ın tamamının, vasıtalı veya vasıtasız olarak Allah tarafından peygamberine açıklanmış olması*” çelişkisinden kurtulmuş olabiliriz. Ancak yazarın iddia ettiği çelişkiler, özellikle Mekki surelerde geçen diğer “beyan etme” ifadeleri için de geçerli olmalıdır. Mesela “İnsanlara kendilerine indirileni beyan etmen için sana bu zikri/Kur’an’ı indirdik...”⁵ ayeti, Kur’an’ın tamamının vasıtalı veya vasıtasız olarak peygamber tarafından insanlara açıklanmış olması problemini beraberinde getirmektedir. Gördüğü gibi Kıyamet Suresinde “hu” zamirinin Kur’an’a raci olması durumunda yazarın varlığına inandığı çelişkiler, bu ayette de mevcudiyetini korumaktadır. Evet, Kıyamet Suresinde zamiri Kur’an’a değil de amel defterine raci kılarak problemi hallettik ama burada nasıl bir çözüm bulunacak? Ne yazık ki yazarın makalesinde bu ayetlerden hiç söz edilmemektedir. “*Sonra onu açıklamak da kesinlikle bize aittir*” ayetinden Allah’ın Kur’an’ı tamamen açıklamış olması gerektiği sonucunu çıkaran ve “geleneksel yorum”un zayıflığını bu kelime üzerine inşa eden yazardan, Kur’an’daki diğer “beyan etme”lerin nasıl anlaşılması gerektiğine dair bir açıklama yapmasını beklerdik. Bize göre Sayın Gül’ün makalesinin en önemli eksikliklerinden biri, konunun anlaşılmasında son derece önemli olan, Kur’an’daki “beyan etme” ayetlerine hiç yer vermemesidir. Başka bir ifadeyle Kur’an bütünlüğüne dikkat etmemesidir.

Kur’an’a yazarın yaklaşım tarzıyla bakacak olursak, “... Sana, her şeyi beyan eden, Müslümanlar için hidayet, rahmet ve bir müjde kaynağı olan

⁵ وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ. Nahl 16/44.

Kur'an'ı indirdik..."⁶ ayetinde ifade edilen "Her şeyin beyanı"nın kitapta olmasının açıklanamayacağını düşünmekteyiz. Çünkü Sure Mekkîdir ve vahiy daha kitaplaşmamıştır. Yazarın "geleneksel yorum"u çürütmek için ileri sürdüğü, "Ancak bu ayet vahyedildiği zaman, Kur'an'ın tamamının, bütün müşkil, mücmel ve mübeyyinlerinin (müşkil ve mücmel ayetleri açıklayan ayetler) nazil olmadığı, dolayısıyla müşkil veya mücmel bir ayetin hemen açıklanamayacağı açıktır (s. 78)." itirazı bu ayet için de geçerlidir. Dolayısıyla yazar gibi düşünürsek bu ayeti nasıl anlamalıyız? Veya yazarın ileri sürdüğü,

"Eğer iddia edildiği gibi Allah, Kur'an'ı tamamen açıklamış olsaydı, bu görüş ayrılıklarına tartışmalara ve tefsir araştırmalarına gerek kalmazdı." (s. 90) düşüncesini, "Sana her şeyi açıklayan Kur'an..."⁷ ayetiyle nasıl bağdaştıracamız? Kitapta her şeyin beyanı varsa, Kıyamet Suresi 16-19 ayetlerin açıklaması hangi surede, hangi ayettedir? Veya âlimlerin bir ayet üzerinde farklı düşüncelere sahip olduklarına göre, Allah'ın kitapta her şeyi açıklamadığına mı hükmedeceğiz? Bu da Allah'a yalan isnad etmek değil mi? Yazarın Kıyamet Suresinde ileri sürdüğü itirazların, işaret ettiğimiz ayetlerle çeliştiği ortadadır.

Konumuzun iyi tahlil edilebilmesi için Kur'an'da "beyan etme"nin ne anlama geldiği üzerinde biraz durmak istiyoruz.

Konunun başında, Kur'an'ın insanları karanlıklardan aydınlığa çıkarmak için hidayet ve dalalet noktasında her şeyi onlara beyan ettiğini kabul ettiğimizi belirtiriz. Bize göre kitabın beyan yönü, "Sana Kitabı ancak ayrılığa düştükleri şeyleri onlara beyan etmen için ve iman eden bir topluma doğru yolu gösterici ve rahmet olarak indirdik."⁸ ayetinde ifade edilmektedir. Bu düşüncemizi Kitabın gönderiliş gayesini "...İnsanların ihtilaf ettikleri konularda hükmetmesi için Kitabı indirdi."⁹ şeklinde açıklayan ayet de desteklemektedir. Dolayısıyla Kıyamet Suresinde ve benzer ayetlerde ifade edilen beyan, bize göre ihtilaf edilen veya anlaşılmayan konulardadır. Kıyamet Suresinde söz konusu

⁶ Nahl 16/89. وَتَرْكُنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ يَتِيَانًا لِكُلِّ شَيْءٍ وَهَدًى وَرَحْمَةً وَبُشْرَى لِّلْمُسْلِمِينَ

⁷ Mesela söz konusu ayette geçen لِكُلِّ شَيْءٍ ifadesi Belkıs içinde kullanılmaktadır (27/23). Süleyman da (a.s.), kendisine ve babası Davud'a (a.s.) "her şeyin" verildiğini söyler (27/16). Bu kimselere "her şey" verilmediğine göre ayetteki "her şey"i literal anlamında almamız ne kadar doğru olabilir? Hud Suresi 2. ayete baktığımızda Kitabın; muhkem, sağlam, tek yönü olan, ahkâm olduğuna hükmederken; Zümer Suresi 23. ayete baktığımızda Kitabın; müteşabih, benzeşen, birkaç yönü olduğunu görürüz. İki ayete yazar gibi baktığımızda Kitabın, muhkem mi müteşabih mi olduğu sorusuna cevap bulamayız. Dolayısıyla hitaplara genelleme yaparak veya literal olarak yaklaşamayacağımız anlaşılmaktadır. Buradan ayetin bağlamı kadar Kur'an içerisindeki bütünlüğün de göz ardı edilemeyeceğini anlamaktayız.

⁸ Nahl 16/64. وَمَا أَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ إِلَّا لِتُبَيِّنَ لَهُمُ الَّذِي اخْتَلَفُوا فِيهِ وَهَدًى وَرَحْمَةً لِّقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ

⁹ Bakara 2/213. وَأَنْزَلَ مَعَهُمُ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ لِيَحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ فِي مَا اخْتَلَفُوا فِيهِ

ayetlerimizdeki “hu” zahirinin Kur’an’a raci olması, Kur’an’ın tamamının vasıtalı veya vasıtasız olarak Allah tarafından peygamberine açıklanmış olmasını gerektirmemektedir.

Burada “Kur’an” kelimesi üzerinde de durmak isteriz. Onun ne anlama geldiğini daha iyi anlamak için Kur’an’daki diğer kullanımlarına da bakmak gerekmektedir. Biz, fikir vermesi açısından birkaç ayetle iktifa edeceğiz. Resulullah’ın bi’setinin hemen başında indirilen Müzzemmil Suresinde “Kur’an’ı tertil ile oku”¹⁰ emredilmektedir. Ayette geçen Kur’an’ın, mushaflaşmış şekli veya tamamı şeklinde anlaşılacağı açıktır. Aynı şekilde müşriklerin “Bu Kur’an, ona bir defa da indirilseydi ya!”¹¹ veya “Biz, Kur’an’ı insanlara dura dura okuyasın diye parça parça indirdik”¹², “Sen bu Kur’an’ı, alim ve hakim olanın Allah katından almaktasın.”¹³ ayetleri, Kur’an’ın Mushaflaşmasına veya onun tamamına işaret etmediğini göstermektedir. Bu ayetlerde Kur’an’ın okunan şey anlamında kullanıldığını da düşünmemekteyiz. Ayetler, aşağıda Ebu Ubeyde’nin de ifade ettiği gibi “Kur’an”ın özel bir isim olduğuna delalet etmektedir.

Sonuç olarak “Kur’an” ve “Beyan” kelimeleri, Kur’an’ın bütünlüğü içerisinde değerlendirildiğinde “Kur’an”, vahyin kitaplaşmasını değil, ismini belirtir. “Beyan” da vahyin veya kitabın tamamının açıklanmasını değil, gerekli olan yönlerin belirtilmesini ifade eder. Dolayısıyla yazarın yukarıda geleneksel yorumun zayıflığını göstermek için ileri sürdüğü itirazların, “Kur’an” ve “Beyan” kelimelerine yüklediği yanlış anlamlardan kaynaklandığını düşünmekteyiz.

C- Yazarın Yaptığı Rivayet Tenkidinin Değerlendirmesi

Yazarın makalesinde, eleştirilmesi gereken diğer bir yön de Hadis kaynaklarındaki konuyla ilgili rivayetlere yaklaşımıdır. Özellikle Kıyamet Suresi 16-19. ayetlerin peygamberin vahiy alma şekliyle ilgili olduğunu ifade eden İbn Abbas rivayetine takındığı tavrı örnek verebiliriz. (s. 74, 75) O, İbn Abbas rivayetinin şüpheli olduğunu, İbn Abbas’ın, olaya şahit olmadığı için bunu bir başka sahabelden nakletmesi gerektiğini, hâlbuki onun haber aldığı sahibinin ismini söylemediğini, diğer sahabilerden de bu şekilde bir rivayetin gelmediğini (s. 83) ifade ederek, İbn Abbas rivayetini reddetmeye çalışır. Bunun karşısında

¹⁰ Müzzemmil 73/3. وَرَتَّلِ الْقُرْآنَ تَرْتِيلًا

¹¹ Furkan 25/32. وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْلَا نُزِّلَ عَلَيْهِ الْقُرْآنُ حُمْلَةً وَاحِدَةً

¹² İsra 17/106. وَفَرَأْنَا فَرَقْنَا لَهُ لِيَتَفَرَّهُ عَلَى النَّاسِ عَلَى مَكْتَبٍ وَنَزَّلْنَاهُ تَنْزِيلًا

¹³ Neml 27/ 6. وَإِنَّكَ لَتَلْقَى الْقُرْآنَ مِنْ لَدُنْ حَكِيمٍ عَلِيمٍ Bu ayet, “Bu Kur’an, sana hüküm ve hükmet sahibi, her şeyi bilen Allah tarafından verilmektedir.” şeklinde de tercüme edilmektedir.

Kıyamet Suresi 31. ayetin Ebu Cehil hakkında indiğiyle ilgili İbn Abbas'a dayandırılan rivayeti kabul etmektedir (s. 97).

Makale sahibi İbn Abbas rivayetini yukarıda ifade edilen sebeplerle eleştirirken “geleneksel yorum”u çürütmek için Ebu Hureyre'den nakledilen bir rivayete sarılmaktadır. Yazar bu rivayetle ilgili şunları söylemektedir:

“Buhari'nin Ebu Hureyre'den rivayet ettiği bir hadis, konumuz olan pasajın tefsiri bağlamında büyük bir önem arz etmektedir. Onun Kıyamet Suresi'nin 16'ncı ayetiyle ilgili olarak rivayet ettiği bu hadise göre Hz. Peygamber, “Allah, ‘Kulum beni andığı ve dudaklarını benim için hareket ettirdiği zaman, ben onunla beraberim.’ buyurmuştur.” demiştir. Bizce göre bu rivayet, hem ele aldığımız pasajın peygamberin vahyi alma veya okuma şekliyle yukarıdaki anlamla ilgili olmadığı hususunda önemli bir ipucudur; hem konumuz olan pasajın, sahabiler arasında sadece tek bir yorumunun bulunmadığını gösteren önemli bir kanıt niteliğindedir; hem de yukarıdaki yorumlara farklı bir seçenek ekleyerek İbn Abbas'a isnat edilen yorumların bağlayıcılığını ortadan kaldırmaktadır.” (s. 84)

Ebu Hureyre'den rivayet edilen: “Kulum beni andığı ve dudaklarını benim için hareket ettirdiği zaman, ben onunla beraberim.” hadisini Buhari, Kitabı't-Tevhid'de bab başlığı olarak şu şekilde verir.¹⁴

بَابَ قَوْلِ اللَّهِ تَعَالَى ﴿لَا تُحَرِّكْ بِهِ لِسَانَكَ
وَفَعَلَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حِينَ يُنَزَّلُ عَلَيْهِ الْوَحْيُ

Buhari, ayetin, Resulullah'ın vahyi almasıyla ilgili olduğunu¹⁵ belirttiikten sonra, Ebu Hureyre'den yukarıda tercümesini verdiğimiz şu rivayeti nakleder; قَالَ اللَّهُ تَعَالَى أَنَا مَعَ عَبْدِي حَيْثُمَا ذَكَرَنِي وَتَحَرَّكَتْ بِي شَفْتَاهُ. Söz konusu Ebu Hureyre hadisini İbn Mace; “Allah'ı zikretmenin önemi” (Fazlu'z-Zikr) başlığında¹⁶; İbn Hibban, Sahih'inde Allah'ı ذكر رجاء سرعة المغفرة لذاكر الله إذا تحركت به شفتاه“ zikreden kimselerin hemen bağışlanabileceğiyle” ilgili konu başlığı altında¹⁷; Taberani de “Evsat”ında¹⁸, Kıyamet Suresi ile hiç irtibat kurmadan naklederler.

Bu açıklamalardan sonra yazarın görüşünü naklederken yukarıda bold ve altı çizili olarak naklettiğimiz bölümdeki “Onun” zamiri, herhalde Ebu Hureyre'yi değil de Buhari'yi ifade etmektedir. Dolayısıyla yazarın bu rivayetten “*Sahabiler arasında konuyla ilgili tek bir yorumun olmadığı*” sonucuna nasıl ulaştığını

¹⁴ İbn Hacer, **Fethu'l-Bari bi Şerhi Sahih'i'l-Buhari**, Daru'l-Ma'rife, Beyrut, trs. XIII, 500.

¹⁵ İbn Hacer, **Fethu'l-Bari** VIII, 679-82.

¹⁶ İbn Mace, **es-Sünen**, Daru'l-Fikr, Beyrut, II, 1246, (hd. no:3792).

¹⁷ İbn Hibban, **Sahihu İbn Hibban bi Tertibi İbn Belbân**, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1993, III, 97, (hd. no: 815)

¹⁸ Taberani, **Mu'cemu'l-Evsat**, Daru'l-Harameyn, Kahire, 1415, VI, 363, (hd. no:6621).

anlayamadık. Çünkü anlayabildiğimiz kadarıyla, Kıyamet Suresi ile söz konusu rivayet arasında bağlantı kuran, Ebu Hureyre değil, Buhari'nin kendisidir. Kaynak olarak verilen diğer muhaddisler ise bu rivayet ile Kıyamet Suresi arasında hiç bir bağlantı kurmamışlardır. Şayet "Sahabi"nin tanımı, "Peygamberin hadislerini derleyenler, kitap haline getirenler" şeklinde yeniden tasarlanırsa, Sayın yazarın "*Kıyamet Suresi 16-19. ayetleriyle ilgili sahabe arasında farklı yorum vardır.*" iddiası mümkün olabilir. Bu izahattan Ebu Hureyre rivayetinin "*Peygamberin vahiy alma şekliyle alakalı olmadığına ipucunu verir*" iddiası üzerinde durmamıza gerek kalmadığını düşünmekteyiz. Çünkü kaynak olarak gösterilen Buhari'nin bizzat kendisi bab başlığı olarak, Resulullah'ın vahiy alma şekliyle ilgili olduğunu ifade etmektedir. Bab başlığının *بَابُ قَوْلِ اللَّهِ تَعَالَى ﴿لَا تُحَرِّكْ﴾* وَفَعَلَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حِينَ يُنَزَّلُ عَلَيْهِ الْوَحْيُ بِهِ لِسَانَكَ} kısmını alıp "*Peygamberin vahyin nuzulü sırasındaki davranışları*" şeklinde tercüme edebileceğimiz bölümünü görmemek ne anlama gelebilir? Burada konuyla ilgili şu bilgiyi de vermek istiyoruz. Bu rivayetin açıklamasında İbn Hacer, konuyla ilgili Buhari'nin muallak ve mevsul olarak iki rivayeti nakletmesinin sebebini "*Kâri'nin kıraatinin kadim olduğu iddiasını reddetmek içindir.*"¹⁹ şeklinde ifade ederek konuyu, Ali Rıza Gül'ün iddiasından çok farklı bir boyuta taşır. Buhari'nin aynı rivayeti "*Halku Efali'l-İbad (hadis no: 202)*" adlı eserine alması, İbn Hacer'in bu düşüncesini desteklemektedir.

Son olarak yazarın delil olarak kullandığı Ebu Hureyre rivayetinin, bir an için kendisini desteklediğini farz ederek Gül'ün İbn Abbas'tan gelen nakli eleştirmek için yaptığı itirazların aynısını Ebu Hureyre rivayeti için de yapmak istiyoruz.

Makale sahibinin, İbn Abbas'ın rivayetini zayıflatmak için sorduğu soruları hatırlayalım:

"Kıyamet Suresi nazil olduğu sırada, İbn Abbas'ın hayatta olmadığı kesindir. O halde, o, bu olayı başka bir sahabiden duymuş olmalıdır... Duyduğu sahabinin ismini zikretmiş olması gerekmez miydi? (s. 82) Ondandır başka sahabiden aynı olayı tasvir eden, bir veya birkaç rivayetin gelmemesi, onun rivayetini zayıflatılan bir unsur olarak görülemez mi? Vahiy gibi önemli bir olgunun alınış şeklinin sonraki nesillere, İbn Abbas dışında hiçbir sababi tarafından anlatılmamış olması ilginç değil midir? İbn Abbas'tan başka bir sahabiden niçin benzer bir rivayet gelmemiştir? (s. 83) Hz. Muhammed vefat ederken 14-15

¹⁹ İbn Hacer, **Fethu'l-Bari** Beyrut, XIII, 501.

وَالَّذِي يَظْهَرُ أَنَّ مُرَادَ الْبُخَارِيِّ بِهَذَيْنِ الْحَدِيثَيْنِ الْمَوْصُولِ وَالْمُعْلَقِ الرَّدَّ عَلَى مَنْ زَعَمَ أَنَّ قِرَاءَةَ الْقَارِئِ قَدِيمَةٌ فَأَبَانَ أَنَّ حَرَكَةَ لِسَانِ الْقَارِئِ بِالْقُرْآنِ مِنْ فِعْلِ الْقَارِئِ بِخِلَافِ الْمَقْرُوءِ فَإِنَّهُ كَلَامُ اللَّهِ الْقَدِيمِ كَمَا أَنَّ حَرَكَةَ لِسَانِ ذَاكِرِ اللَّهِ حَدِيثٌ مِنْ فِعْلِهِ، وَالْمَذْكُورُ وَهُوَ اللَّهُ سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى قَدِيمٌ

yaşlarında bulunan bir sahabinin kendisi daba hayatta bile değilken meydana gelen bir olayı başka hiçbir sahabeye dayandırmadan nakletmesi ne kadar bağlayıcıdır?"

İşte bu ve benzeri sorular, yazara göre İbn Abbas rivayetini cerh için yeterlidir.

Şimdi aynı soruları biz, Ebu Hureyre rivayeti için yapıyoruz. Malum olduğu üzere Ebu Hureyre, Hicri 7. yılda müslüman olmuştur. Kıyamet Suresi ise Muhammed'in (a.s.) bîsetinin ilk yıllarında inmiştir. Yani Kıyamet Suresi indiği anda Ebu Hureyre'nin hem olaya şahit olmadığı hem de o dönemde müslüman olmadığı kesindir. O halde, Ebu Hureyre, bu olayı başka bir sahabiden duymuş olmalıdır... Duyduğu sahabinin ismini zikretmiş olması gerekmez miydi? Ondan başka sahabiden aynı olayı tasvir eden, bir veya birkaç rivayetin gelmemesi, onun rivayetini zayıflatan bir unsur olarak görülemez mi? Neden Ebu Hureyre'den başka bir sahabi, bu olayı rivayet etmemiştir. Ayrıca Ebu Hureyre'nin naklettiği rivayetin, Kıyamet Suresiyle ilgili olduğunu anlatan başka bir rivayet neden yoktur? Sahabinin kendisi daha müslüman olmadığı bir zamanda meydana gelen bir olayı, görmediği halde başka hiçbir sahabiye dayandırmadan nakletmesi ne kadar bağlayıcıdır? Bu soruları yazar gibi çoğaltabiliriz. Ancak bunlarla bir sonuca varılacağı kanaatinde değiliz. Bu şekilde yapmamızın sebebi, yazarın çelişkisini gözler önüne sermek ve bir rivayeti eleştirmek için ortaya koyduğu kriterlere, kendisinin uymadığını göstermektir.

Sonuç olarak Ali Rıza Gül'ün Ebu Hureyre rivayetini, neden delil olarak ileri sürdüğünü anlamakta güçlük çekmekteyiz. Ayrıca, bize göre yazarın rivayetlere yanlı yaklaşması söz konusudur ki bu yaklaşım, yazarın objektifliğine halel getirdiğini düşünmekteyiz.

D-Vahyin Korunmuşluğu Konusuna Yaklaşımın Eleştirisi

Yazar, makalesinde Kıyamet Suresi 16-19. ayetleriyle ilgili "geleneksel yorum"un, Hz. Peygamberin ve Kur'an'ın güvenilirliğini tehlikeye düşürdüğünü iddia ederek şu şekilde eleştirmektedir.

"Hz. Peygamberin vahyi almasını merkeze koyan yorum, Hz. Peygamberin ve Kur'an'ın güvenilirliğini tehlikeye düşürmektedir. Çünkü anlaşılıyor ki, bu yoruma göre, vahyi nasıl alması gerektiği hususunda Hz. Peygamber, birincisi A'la, İkincisi Kıyamet, üçüncüsü de Taba suresinde olmak üzere, Allah tarafından en az üç defa uyarılmıştır. Bu uyarıların hepsinin de ana teması, vahiy esnasında peygamberin nü'zülî henüz tamamlanmadan ayeti okumaya başlamaması gerektiğidir. Yani üç ayetin tefsiri için de aynı malzeme kullanılmaktadır. Bu durum karşısında şu soruları sormak zorunlu hale gelmektedir..."

İddia edildiği gibi eğer bu olay zikredilen ayetlerin hepsiyle ilgiliyse Allah, peygamberini niçin en az üç defa uyarmak zorunda kalmıştır?”

Ali Rıza Gül bu açıklamasına bir dipnot koyar ve dipnotta şunu ifade eder.

“Kur’an’da tekerarın bir gerçek olduğu ayetlerden bir kısmının ayınlarnın bir kısmının ise benzerlerinin birkaç defa nazil olduğu kanıt gösterilerek, Hz. Peygamberin üç defa uyarılmasının makul görülmesi gerektiği ileri sürülebilir. Ne var ki bu yerinde bir itiraz olamaz. Çünkü bir sure veya pasaj içerisinde yer alan bir ayet gerektiğinde yeni bir surede veya pasajda yer alabilir. Bunun çoğu anlatımdan kaynaklanan makul gerekçeleri vardır. Fakat vahyi almanın şekli konusunda peygambere birkaç kez uyarılmasını mazur ve makul gösterebilecek bir gerçek olamaz. Çünkü ilk defa vahiy alırken bu kendisine öğretilmiş olmalıdır. (s. 81).

Bundan sonra makale sahibi, “geleneksel yorum”u zayıflattığına inandığı soruları sormaya başlar. Mesela, Kutsal bir dini kurmanın vahiy alma gibi en önemli konusunda peygamberini bir defa uyarması niçin yeterli olmamıştır? Hz. Peygamber zaman zaman vahiy alma kurallarını ihlal mi etmiştir? Şayet öyle olduğu kabul edilirse -ki “geleneksel yorum”lardan birincisinin ortaya koyduğu görüntü budur- o zaman vahyin ve Hz. Peygamberin güvenilirliği açısından ortaya önemli bir problem çıkmaz mı? Vahiy alma kuralları o zamana kadar niçin konmamıştır, yoksa konmuş da Hz. Peygamber onları o zaman mı ihlal etmiştir? (s. 82).

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi yazar, Kıyamet Suresindeki ilgili ayetler hakkında “geleneksel yorum”dan farklı düşünmektedir. Bu düşüncesini kabul ettirme adına bu soruları ileri sürmektedir. Hatta geleneksel yorumu kabul ettiğimiz takdirde vahyin güvenilirliğine gölge düşeceğini açık bir şekilde iddia etmektedir. Şimdi biz, yazarın ortaya attığı bu sorulara cevap verme yerine, peygamberin vahye karşı tavrı konusunda birden fazla uyarıldığı diğer ayetleri hatırlatmak istiyoruz. Tabii bunlar, makale sahibinin ifade ettiği, anlatımdan kaynaklanan, makul gerekçeler cinsinden örnekler değildir.

Birinci örneğimiz peygambere indirilen vahiyle ilgilidir. Allah, Muhammed’e (a.s.) Kitabın Allah tarafından indirilmesinde şüphe olmadığını beyan etmesine rağmen²⁰, “Ey Peygamber, sana indirdiğimiz şeyden şüphe içinde isen, kitabı (Tevratı) okuyanlara sor...”²¹ Veya “Ey Peygamber! Bu müşriklerin taptıkları

²⁰ Yunus 10/37, Secde 32/2,

²¹ Yunus 10/94. Bazı meallerde “Sana indirdiğimiz kısıyalardan veya Nuh ile Musayla ilgili kıssadan şüphen varsa senden önceki kitap okuyanlara sor.” şeklinde tercüme yapılmaktadır. Ayetin metni şudur: *فَإِنْ كُنْتُمْ فِي شَكٍّ مِمَّا أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ فَاسْأَلِ الَّذِينَ يُقْرَأُونَ الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكَ لَقَدْ جَاءَكَ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ فَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُمْتَرِينَ*

şeylerin batıl olduğu konusunda şüpheye düşme.”²² Veya “Ey peygamber! Hak/kıble rabbindendir. Sakın bu konuda şüphe edenlerden olma.”²³ şeklinde Muhammed'in (a.s.) uyarılmasını nasıl açıklayacağız? “Vahyi alan peygamberin kendisi vahye kuşkuyla bakmıştır.” mı diyeceğiz? Veya “Müşriklerin dininin yanlışlığı konusunda, Peygamberimizin kafasında bir acaba vardı.” mı diyeceğiz? Veya “Kıble tayin edildiği zaman, Nebi (a.s.) şüpheye düşmüştür.” mü diyeceğiz? Şimdi düşünelim, Kıyamet Suresini “geleneksel yorum gibi anladığımız takdirde Muhammed'in (a.s.) peygamberliği ve Kur'an'ın güvenilirliği tehlikeye düşüyorsa, bu ayetlerde neler olur?

Bir başka örnek de Allah'ın, Muhammed'i (a.s.) “*Sen sevdiğilerine hidayet edemezsin.*”²⁴ veya “*Onların iman etmemeleri seni üzmesin.*”²⁵ şeklinde uyarmasına rağmen, peygamberin onların sözlerinden etkilenip mucize getirmeye çalışmasını²⁶; Bazı ayetleri neredeyse terk edecek seviyeye gelmesini²⁷; “*Ey Muhammed! Müşrikler sana vahyettiğimiz baricinde bir takım sözler uydurup bize yakıştırman için bu Kur'an'dan saptıracaklardı.*”²⁸ gibi bir uyarıyı nasıl açıklayacağız.

Diğer bir örnek ise Muhammed'in (a.s.) sahabilerine takındığı tavırla ilgilidir. Allah, Abese Suresinde Muhammed'in (a.s.) yaptığı bir hatasını düzeltmişti. “*İnsanların arınmasından sana ne*” gibi sert bir şekilde eleştirilmesine rağmen, “*Allah'ın rızasını kazanmak için devamlı Allah'a dua eden kimseleri yanından kovma... Şayet kovarsan zalimlerden olursun.*”²⁹; “*Dünya hayatının çekiciliğine aldanıp da onlardan gözünü ayırma.*”³⁰ gibi Muhammed'in (a.s.) defaatle uyarılmasını nasıl değerlendireceğiz.

Bu örnekleri çoğaltmamız mümkündür. Ne var ki bu örnekler, mutlaka takyid, umumu tahsis cihetinde olan örnekler değildir. Görüldüğü gibi bizzat Peygamberin vahye yaklaşımını ifade eden ayetlerdir.

²² Hüd 11/109. فَلَا تَأْتِ فِي مَرِيَّةٍ مِمَّا يَعْبُدُ هَؤُلَاءِ

²³ Bakara 2/147. الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ فَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُمْتَرِينَ

²⁴ Kasas 28/56. إِنَّكَ لَا تَهْدِي مَنْ أَحْبَبْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ. Ayrıca bkz. 8/63

²⁵ En'am 6/33, Kehf 18/5, Şuarâ 26/3, Neml 27/70.

²⁶ En'am 6/35. وَإِنْ كَانَ كِبَرَ عَلَيْكَ إِعْرَاضُهُمْ فَإِنْ اسْتَطَعْتَ أَنْ تَبْتَغِيَ نَفَقًا فِي الْأَرْضِ أَوْ سُلْمًا فِي السَّمَاءِ فَتَأْتِيهِمْ بِآيَةٍ

²⁷ Hüd 11/12. فَلَعَلَّكَ تَارِكٌ بَعْضَ مَا يُوحَىٰ إِلَيْكَ وَصَافِقٌ بِهِ صَدْرُكَ أَنْ يَقُولُوا لَوْلَا أُنزِلَ عَلَيْهِ كَنْزٌ أَوْ جَاءَ مَعَهُ مَلَكٌ ۚ إِنَّمَا أَنْتَ نَذِيرٌ وَاللَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ وَكِيلٌ

²⁸ İsrâ 17/73. وَإِنْ كَادُوا لَيَفْتِنُونَكَ عَنِ الَّذِي أُوحِيَ إِلَيْكَ لِتَفْتَرِيَ عَلَيْنَا غَيْرَهُ

²⁹ En'am 6/52. وَلَا تَطْرُدِ الَّذِينَ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ بِالْغَدَاةِ وَالْعَشِيِّ يُرِيدُونَ وَجْهَهُ مَا عَلَيْكَ مِنْ حِسَابِهِمْ مِنْ شَيْءٍ وَمَا مِنْ حِسَابِكَ عَلَيْهِمْ مِنْ شَيْءٍ فَطَرَدَهُمْ فَتَكُونُ مِنَ الظَّالِمِينَ

³⁰ Kehf 18/28. وَلَا تَعُدُّ عَلَيْكَ عِنتَهُمْ تُرِيدُ زِينَةَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا

Kıyamet Suresinde “geleneksel yorum”u çürütme adına makale sahibinin sordukları soruları burada verdiğimiz örneklerde de tekrar edecek olursak; Allah, vahiy gibi önemli bir konuda peygamberini niçin en az birkaç defa uyarmak zorunda kalmıştır. Vahiy alma konumunda olan bir peygamberin, bir defa uyarılması niçin yeterli olmamıştır? Hz. Peygamber, kâfirlerin mallarına göz mü dikti ki Allah, bu konuda onu birkaç defa uyarma gereği duydu? En önemlisi Muhammed (a.s.), kendine inen vahiyden şüphe mi etti ki Allah onu bu konuda ikaz etti?

Yazar, Kıyamet Suresinde zamirleri insana yönelterek yukarıda sıraladığı sorularına çözüm bulmuştur. Ancak belirttiğimiz ayetlerde yazarın soruları cevapsız kalmaktadır. “Kur’an” ve “beyan” kelimelerinde olduğu gibi ne yazık ki yazar, bu konuda da Kur’an’da geçen ileri sürdüğü itirazlarla çelişen benzer diğer ayetlere hiç değinmemiştir.

Biz, Peygamberin her hangi bir konuda -bu, vahiy (alma) konusu da olabilir- üç defa da beş defa da uyarılabileceği kanaatini taşımaktayız. Bu uyarılardan dolayı da vahye veya peygamberliğe asla bir zarar gelmeyeceğini düşünmekteyiz. Kur’an’da Muhammed’e (a.s.) Allah’ın emrini beklemeden şehri terk eden Yunus (a.s.) örnek verildikten sonra, “Sakın, Yunus gibi olma”³¹ diye uyarılmaktadır. Yunus’un (a.s.) yaptığı bu hata, onun peygamberliğine zarar vermemiştir. Öyle ki Yunus (a.s.), Allah’ın lütfuna mazhar olarak yüz binin üzerinde bir insan grubuna peygamber olarak gönderilmiştir³². Muhammed’in de (a.s.) şayet vahiy esnasında dilini acele olarak kırıpdatması bir hata olarak görülse bile -ki bize göre bu, hata da değildir- bu durum, Muhammed’in a.s. ne peygamberliğine ne de vahye zarar getirir. Bilakis bu, vahyin doğrudan Allah tarafından korunduğunun bir belgesidir. Yani Peygamberin insan olması hasebiyle gösterdiği bazı zafiyetlerin, hemen Allah tarafından düzeltildiğinin-düzeltileceğinin bir garantisi olmaktadır.³³ Dolayısıyla “*Sözgelimi Kıyamet Suresinden önce nazil olan ayetlerin durumu ne olacak?*” gibi zorlama sorularla, “geleneksel yorum”un zayıflığının ispat edilemeyeceğini düşünmekteyiz.

Kısaca özetleyecek olursak; bize göre hem Kıyamet Suresinin “geleneksel yorum”u, hem de örneklerini verdiğimiz ayetler, peygamberin vahiy gibi önemli

³¹ Kalem 68/48.

³² Saffât 37/147. Kur’an’da sadece Yunus’un (a.s.) kaç kişiye gönderildiği yaklaşık olarak zikredilir.

³³ Kur’an’da Allah, Muhammed’i (a.s.) yaptığı yanlışlarla ilgili hemen uyarmıştır. Mesela kendisini dinlemeye gelenden dolayı rahatsız olmasından dolayı (Abese), Bedir savaşında ele geçirilen esirleri öldürmediğinden dolayı (Enfal 8/67), savaşa katılmamak için bahane yurdanlara peygamberin izin verdiği için (Tevbe 9/43) uyarmıştır.

bir konuda, birkaç defa uyarılabileceğini göstermektedir. Bu uyarılardan yazarın aksine Vahyin, Allah tarafından korunduğu sonucuna varmaktayız. Çünkü nihayetinde Muhammed (a.s.) bir insandır. Ama hataları hemen Allah tarafından düzeltilmektedir. Verdiğimiz örneklerin de bize bunu kanıtladığını düşünmekteyiz.

E- Yazarın Alıntılarındaki Eksiklikler

Makale sahibinin çalışmasında, ilmî objektiflik açısından eleştirilmesi gereken diğer bir konu da yaptığı alıntılardaki eksikliklerdir. Görebildiğimiz kadarıyla yazarın M. Tahir b. Aşur'dan konuyla ilgili yaptığı alıntıda eksiklik vardır. O, M. Tahir b. Aşur'la ilgili şunu nakleder:

“Aynı şekilde M. Tahir b. Aşur da Kaffâl’in görüşünün makul olduğunu kabul etmekle birlikte, kendisine inen sure sayısı azken peygamberin ayetleri kolayca ezberleyebildiğini, sure sayısı 30’a ulaştınca bazı ayetleri unutacağından korkmaya başladığını, bunun üzerine onun ezberlenmesini Allah’ın garanti altına aldığı ileri sürmektedir.” (s. 106).

İbn Aşur, söz konusu ayetlerin tefsirinde Kaffâl’in görüşünü naklettikten sonra şu değerlendirmede bulunur: “وأقول : إن كان العقل لا يدفعه فإن الأسلوب العربي ”ومعاني الألفاظ تنبو عنه” Yazarın, Kaffâl’in ileri sürdüğü görüşü makul bulduğunu iddia ettiği İbn Aşur, “Akıl onu reddetmese bile bu görüş, ne Arapçanın üslubuna ne de lafızların manalarına uymaktadır.” şeklinde açıklama yapmaktadır. Yazarın naklinde İbn Aşur’un görüşü yumuşatılarak, Kaffâl’in düşüncesine yaklaştırılmıştır. Biz, ilmi objektiflik açısından yazardan, “Bu görüş, ne Arapçanın üslubuna ne de lafızların manalarına uymaktadır.” bölümünün de verilmesini beklerdik. Ne yazık ki Ebu Hureyre rivayetinde görülen eksik alıntı örneği, burada da tekrar edilmiştir.

Makale sahibinin kaynaklardan alıntı yaparken eleştirilmesi gereken diğer bir yönü ise müfessirlerin muradlarını kendi anlayışına göre te’vil etmeye çalışmasıdır. Ebu Ubeyde ve İbn Kuteybe’den yaptığı alıntıda bu husus görülmektedir. O, “geleneksel yorum”u eleştirirken, İbn Kuteybe ve Ebu Ubeyde’den konuyla ilgili nakillerde bulunmaktadır.

“Ka-ra-e kökünün ve kur’an kelimesinin anlamlarına bağlı olarak müfessirler, 18’inci (fe işa kara’nehu fettebi’ kur’anehu) ayetine çeşitli anlamlar yüklemişlerdir. Bu hususta, İbn Abbas’tan üç farklı yorum rivayet edilmiştir. Birinci rivayete göre, onu (Kur’an’ı/ yeni inen ayet(ler)i) okuduğum zaman okunuşunu takip et, dinle; ikinci rivayete göre, ...içindekilere uy; üçüncü rivayete göre de, açıkladığımız zaman onu uygula/ onunla amel et şeklinde anlamak gerektiği iddia edilmiştir... İbn Abbas’ın Hz. Peygamberin,

Kur'an'la amel etmesi, onu uygulaması” şeklindeki açıklamasına da müfessirlerden Katade, Dabbak ve İbn Kuteybe onun içindekilere, kurallarına ve hükümlerine uy, belallerini yapıp haramlarından kaçın gibi açıklamalarla katılmışlardır. (s. 77)” şeklinde İbn Kuteybe’nin İbn Abbas’ın söz konusu görüşünü kabul ettiğini iddia ettikten sonra Ebu Ubeyde ile İbn Kuteybe’den ayetin tefsiriyle ilgili nakilde bulunmaktadır. Ona göre söz konusu müfessirler,

فَإِذَا قَرَأْتَهُ فَاتَّبِعْ قُرْآنَهُ ayetine yeni vahyin Hz. Peygamberin hafızasında toplanmasını veya *Kur'an'ın te'lif edilmesini kastederek, aynı ayete (vahyi/ Kur'an'ı) topladığımız zaman, onun tamamına uy manasını vermektedirler.* Yazar, küçümseyici bir üslupla, “*Ayetin ikinci kısmında yer alan, kur'an kelimesine, tamamı, hepsi anlamı verilmesi oldukça ilginçtir. Burada ilahi mesajın Kuranlaşmış şekline işaret edilmiş olabilir.*” (s.77) demektedir.

Şimdi yazarın dayandığı kaynaklara bir göz atalım. Ebu Ubeyde, ayetlerin tefsirinde şöyle der: *فَإِذَا قَرَأْتَهُ فَاتَّبِعْ قُرْآنَهُ " اتبع جمعه فإذا قرأناه : جمعناه* “Onu topladığımız zaman, onun hepsine uy.”

İbn Kuteybe de ayetleri şöyle tefsir etmektedir:

فَإِذَا قَرَأْتَهُ /birbirine ekleyip toplamak, *ضمه وجمعه* ayetini *إِنَّ عَلَيْنَا جَمْعَهُ وَقُرْآنَهُ* ifadesini *جمعناه* /onu topladığımızda, *فَاتَّبِعْ قُرْآنَهُ* bölümünü de *جمعه*/onun hepsine/toplanan ayetlere şeklinde tefsir etmiştir.

“Görüldüğü gibi İbn Kuteybe ayetleri onu birbirine ekleyip toplamak bize aittir, onu bir araya getirdiğimiz zaman, getirilen ayet gruplarının hepsine uy/onların hepsini takip et manasını vermektedir. Bu açıklamadan sonra İbn Kuteybe, “Kıraat” ve “Kur'an” kelimelerinin iki mastar olduğunu ifade eder ve yorumsuz bir şekilde Katade'den “onun helaline uy, haramından da kaçınan rivayetini” nakleder³⁴.

Araştırmacıya göre İbn Kuteybe, 18'inci ayetle ilgili İbn Abbas'tan nakledilen, Peygamberin Kur'an'la amel etmesi, onu uygulaması şeklindeki rivayeti, kabul etmektedir. Bundan dolayı da O, İbn Kuteybe'nin aynı ayeti, “*onun içindekilere, kurallarına ve hükümlerine uy, belallerini yapıp haramlarından kaçın*” şeklinde tefsir ettiğine inanmaktadır. Biz burada yazar gibi düşünmemekteyiz. Bize göre, yukarıda verdiğimiz metinde İbn Kuteybe'nin bu şekilde bir beyanı yoktur. Sadece Katade'den nakilde bulunmaktadır. Eğer yorumsuz bir şekilde Katade'den söz konusu rivayeti alması, Müfessirin o görüşte olduğunu ifade ediyorsa, Kıyamet Suresiyle ilgili Kaffal'ın rivayetini yorumsuz olarak nakleden Razi'nin de bu rivayeti kabul ettiğini söylemek durumundayız. Bu, kesinlikle

³⁴ İbn Kuteybe, **Tefsiru Garâibu'l-Kur'an**, (tah. es-Seyyid Ahmed Sekar), Daru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1958, 500.

doğru olamayan bir iddiadır. Zaten yazarın kendisi de “Diğer ayetlere getirdiği yorumlardan anlaşıldığına göre Razi, Kaffal’ın görüşünü benimsememektedir.” (s. 104) demektedir. Razinin tefsirindeki diğer açıklamalarına dikkat ederek görüş bildiren yazar, ne yazık ki aynı hassasiyeti İbn Kuteybe için göstermemiştir. Oysa İbn Kuteybe’nin *وَلَا تَعْجَلْ بِالْقُرْآنِ مِنْ قَبْلِ أَنْ يُقْضَىٰ إِلَيْكَ وَحْيُهُ* şeklindeki Taha Suresi 114. ayetin tefsirine bakılsaydı onun bu konudaki görüşü daha net anlaşılırdı. İbn Kuteybe söz konusu ayeti şöyle tefsir etmektedir:

*“Yani sana vahydelime bitmeden önce bemen okumak için acele etme. Nebi (a.s.) umutma endişesinden dolayı Cebrâil dahi vahyi bitirmeden önce okumaya çalışıyordu.”*³⁵

Ebu Ubeyde ise konumuzla ilgili şu açıklamayı yapmaktadır.

“Kur’an, sadece Allah’ın kitabının ismidir. Başka hiçbir kitap, bu şekilde isimlendirilemez. Kur’an diye isimlendirilmesinin sebebi, sureleri birbirine ekleyerek bir arada toplamasıdır. *إِنْ عَلَيْنَا جَمْعُهُ وَقُرْآنُهُ* şeklindeki Kıyamet Suresi 18. ayeti bunu ifade etmektedir. Bu ayetin manası onun parçalarının bir araya getirilmesidir. Sonra Allah, *فَإِذَا قَرَأْتَهُ فَاتَّبِعْ قُرْآنَهُ* buyurdu. Bu ayetin anlamını, “Ona bir şey eklediğimiz zaman ve onu sana ilâve ettiğimiz zaman onu al, onunla amel et ve sen de onu yanındaki diğer ayetlere ekle.” şeklinde vermektedir. Bu açıklamalarından sonra Ebu Ubeyde, ka-re-e fiilinin toplama anlamında kullanıldığı şüirden örnek verir. Bu minvalde Nahl Suresi 97. ayette geçen *فَإِذَا قَرَأْتَ الْقُرْآنَ* bölümünü de konuya örnek olarak vererek şu açıklamayı yapmaktadır.

*“Bu ayetin tefsiri şudur: Kur’an, bazı ayetleri bir ayet grubu oluşturacak şekilde peş peşe okunduğu zaman anlamına gelen قَرَأْتَ الْقُرْآنَ ifadesi, burada toplamak ve birbirine eklemek/bir araya getirmek anlamını kazanır.”*³⁶

Yukarıda da görüldüğü gibi ne Ebu Ubeyde’nin ne de İbn Kuteybe’nin sözlerinden yazarın iddia ettiği “Kur’an’ın tamamı”, “Kur’an’ın telif edilmesi” veya “İlahi mesajın Kur’anlaşmış hali” sonucu çıkmamaktadır.

Sonuç olarak şunu diyebiliriz ki metinlerde geçen “cem” veya “Kur’an” ifadesi, okunan vahyin adı anlamında olabilir -ki bu gerçeği, Ebu Ubeyde açık bir şekilde yukarıda ifade etmişti- ancak Kur’an’ın kitaplaşmış şekli veya Kur’an’ın tamamı anlamında kullanılması bize göre, yazarın kendine göre tercümesinden kaynaklanmaktadır.

³⁵ İbn Kuteybe, **Garâibu'l-Kur’an**, 283.

³⁶ Ebu Ubeyde, **Mecâzu'l-Kur’an**, I, 1-3.

F- Yazarın Yaptığı Mealin Eleştirisi

Bütün bu eleştirilerinden sonra yazar, kabul ettiği meali şu şekilde verir.

14-(O gün) o insan kendi (durumunu) bilmektedir. 15- Mazaretlerini ortaya koysa bile. 16-(Öyleyse) acelecilik yaparak o (amel defterine) karşı dilini hareket ettirme/deperetme. 17- Onu derlemek de okumakta bize aittir. 18-Onu sana okuduğumuz zaman sen (sadece) onun okunuşunu izle/okunanı kabul et. 19-(Varsa bir itirazın) onu açıklamak da bize aittir. (s. 107).

Öncelikle şunu belirtelim ki yazar, benimsediği mealin kritiğini hiç yapmadan çalışmasını bitirmektedir. Bu mealde gözümüze çarpan bir kaç çelişkiyi ifade etmek isteriz. Yazara göre, “16-19. ayetlerindeki “hu” zamiri Kur’an’a giderse, Kur’an’ın tamamının beyan edilmesi gerekmektedir. (s. 89) Ancak “hu” zamiri insana giderse, bütün kitap değil sadece itiraz edilen konuların beyan edilmesi gerekmektedir. Bu sonuca yazarın, hangi gerekçelere dayanarak ulaştığını kavrayamadık.

Yazar, Kıyamet Suresi 16. ayeti bir önceki ayetle irtibatlı olarak okumaya çalışırken bize göre, bir sonraki ayetle irtibatına dikkat etmemektedir. Şöyle ki, Kur’an, bize amel defterinin yazıldığını ve “siccîn”de³⁷ bulunduğunu beyan etmektedir. Kıyamette okunacak kitabın da amel defteri olduğu anlaşılmaktadır. “Onu derlemek de okumak da bize aittir” şeklindeki çeviri, sanki kitap daha toplanmamış da yeniden toplanacak izlenimini vermektedir. Eğer öyleyse, meal sahibinin bir önceki ayetin çevirisinde ifade ettiği, insanın elinde olan ve içindekileri okuyarak heyecanlanıp dilinin dolaşmasına sebep olan kitap nedir? Amel defteri ise bu metin nasıl anlaşılmalıdır?

Yazarın “18- Onu sana okuduğumuz zaman, sen (sadece) onun okunuşunu izle/okunanı kabul et. 19- (Varsa bir itirazın) onu açıklamak da bize aittir.” çevirisinde de problem olduğunu düşünmekteyiz. Şöyle ki, Kur’an’da insanların yaptığı bütün amellerin kaydedildiği³⁸, mahşerde de bu kitaplarıyla/amel defterleriyle birlikte çağrılacakları³⁹ ve bu kitabın insanlara gerçeği anlatacağı haber verilmektedir⁴⁰. Bununla birlikte “insana, önüne kitabı konularak, haydi kitabını oku!”⁴¹ denileceği belirtilmektedir. Kitabını okuyan insan, itiraz etmeden okudukları şeylerden dolayı, şaşkınlık ve pişmanlık içerisinde “Eyvah, bu kitap yaptığımız küçük büyük ne varsa hiçbir şeyi eksik bırakmadan hepsini

³⁷ Mutaffifin 83/7-9.

³⁸ Zuhruf 43/ 80, Yunus 10/21, Ra’d 13/1.1

³⁹ İsra 17/71, Casiye 45/28.

⁴⁰ Câsiye 45/29.

⁴¹ İsra 17/13-14.

kaydetmiş”⁴², “Keşke hakkımda hüküm verilmemiş olsaydı, şimdi bana ne malım ne saltanatım, hiçbir şey fayda vermedi”⁴³ şeklinde sızlanıp duracakları ifade edilmektedir. Bu şekilde hükmün gerçekleşip herkesin gerçeği göreceği⁴⁴ belirtilmektedir. Bununla birlikte insanların, birbirlerine lanet okuyup⁴⁵, beddua ederek⁴⁶ Allah’a birbirilerini şikâyet edecekleri⁴⁷ zikredilmektedir. Hatta Allah’a teslim olarak⁴⁸ Müslüman olmak⁴⁹ isteyecekleri de ifade edilmektedir. Bu tabloda görüldüğü gibi insana, kitabını oku emri verilmiştir. Dolayısıyla yazarın “*onları sana okumak*” şeklinde ifade ettiği, Allah’ın okuyacağı kitap, burada bağlantısı olmayan fazlalık bir cümle şeklinde durmaktadır⁵⁰. Ayrıca, kitabı okurken insanın “Eyvah! Bu nasıl bir kitap ki küçük büyük hiçbir şey bırakmamış, her şeyi sayıp dökmüş” itirafının, Kitabı okurken veya daha sonra “*Varsa bir itirazın onu açıklamak da bize aittir.*” şeklindeki bir yaklaşımı anlamsız hale getirdiğini düşünmekteyiz. Bir başka ifadeyle, Kur’an’da kitabın insana, ya sağından ya solundan ya da arkasından verileceği ifade ediliyor. Solundan ve arkasından kitapları verilenler de çeviri sahibinin “itiraz etme” iddiasının aksine, gözlerindeki perde kaldırılıp gerçeği gördükleri için⁵¹ pişmanlık içerisinde⁵², suçlarını itiraf ederek⁵³, Allah’ın hükmüne teslim olmuşlardır⁵⁴. Teslim olan bir kimse neye niçin itiraz edecek?⁵⁵

⁴² Kehf 18/49.

⁴³ Hâkka 69/25-30.

⁴⁴ Kâf 50/52

⁴⁵ Ankebut 29/25

⁴⁶ Sâd 38/61.

⁴⁷ A’raf 7/38-9, Ahzab 33/67-8, Sâd 38/60-1.

⁴⁸ Nahl 16/87.

⁴⁹ Hicr 15/2.

⁵⁰ Görebildiğimiz kadarıyla Kur’an’ın hiçbir yerinde yazarın iddia ettiği Allah’ın okuyacağı kitaptan bahsedilmemektedir.

⁵¹ Kâf 50/22.

⁵² Kehf 18/49, Mülk 67/10.

⁵³ Mü’minun 40/11, Mülk 67/11.

⁵⁴ Saffât 37/26.

⁵⁵ Görebildiğimiz kadarıyla Kur’an’da hiçbir insan, Allah’ın hükmüne itiraz etmeyecektir. Sadece Taha suresi 125. ayette “Rabbimiz bizi neden kör olarak haşrettin” şeklinde bir soruları; En’am 23. Ayette “bizler müşrik değildik” şeklindeki cevapları/mazeretleri/itirafları vardır. Rahmanın izni olmadan konuşulamayan, izin verildiğinde de sadece doğruların söylendiği bir yerde (Nebe 78/38) itirazdan nasıl söz edilebilir. Burada olsa olsa ancak itiraf olur.

Eğer illa bir mazeretten⁵⁶ söz edecek olursak bu, kitabı okurken değil sanki hüküm gerçekleşip cehennemlikler belirlenince olacaktır⁵⁷. Ayrıca O gün, mazeretlerin fayda vermeyeceği⁵⁸ için “Ey kâfirler! Bu gün mazeret beyan etmeyin”⁵⁹ denileceği, onların kendilerine izin verilmediğinden dolayı da mazeretlerini bildiremeyecekleri⁶⁰ ifade edilmektedir. Burada biz, mazeret bildirmelerine izin verilmeyeceğini ifade eden ayetle “(Varsa bir itirazın) onu açıklamak da bize aittir.” şeklindeki mealin çeliştiğini düşünmekteyiz. Yani bir yerde mazeret sunmaya izin verilip bu mazerete cevap verileceği va’dedilirken diğer yerde, mazeret sunma yasaklanmaktadır.

Bütün bu açıklamalardan sonra Kur’an’daki diğer ayetleri de incelediğimiz de dilin, acele olarak kıymatlandırılmasının kitabı okurken olmayacağı anlaşıldığına inanmaktayız.

Sonuç Yerine

Yazarın makalesinde ortaya attığı delillerin, “geleneksel yorum”u çürütemediğini düşünmekteyiz. Bize göre, A. Rıza Gül’ün delillere tarafı yaklaşması söz konusudur ki bu yaklaşım, makalenin objektif yapıp yapılmadığı sorununu gündeme getirmektedir. Biz, yazarın Ebu Hureyre, İbn Aşur, Ebu Ubeyde ve İbn Kuteybe’den yaptığı nakillerde gösterdiği yaklaşımın, onun objektifliğini tenkide açık hale getirdiğini düşünmekteyiz. Yazarın kendi yaptığı meali hiçbir kritiğe tâbi tutmaması ise makalenin eleştirilmesi gereken diğer bir konusudur. Başka fıkırları eleştirirken ileri sürdüğü itirazları, kendisinin makbul ve muteber addettiği görüşlere yöneltmemesi, makalenin tenkide açık başka bir boyutunu oluşturmaktadır. Görebildiğimiz kadarıyla çalışmada sadece geleneksel yorumun eleştirisi vardır. Ayetlere hangi anlamların yüklenmesi gerektiğiyle ilgili neredeyse hiçbir delil ileri sürülmemiştir. Ayrıca bu çalışmada, ayetin siyak-sibakına dikkat edilmeye çalışılırken ne yazık ki Kur’an bütünlüğüne riayet ihmal edilmiştir.

⁵⁶ Burada Mazeretten kastımız, Allah’ın hükmüne karşı gelmek değildir. Çünkü bir önceki açıklamada ifade ettiğimiz gibi Kur’an’ın hiçbir yerinde Cehennemlikler, Allah’ın kendilerine bu hükmü vermesine itiraz etmemişlerdir. Bilakis onlar, azabı hak ettiklerini itiraf etmişlerdir. Bundan dolayı bize göre ayette kastedilen mazeret sunma, insanların birbirlerini suçlaması, birbirleriyle çekişmesi v.s. şeklinde olacaktır. Konunun daha iyi anlaşılması için bkz. Saffât 37/21-31

⁵⁷ Mü’minûn 23/106-18; Mü’min 40/47-52,70-75.

⁵⁸ Mü’min 40/52.

⁵⁹ Tahrîm 66/7

⁶⁰ Mürselât 77/35-6.